

ІСТОРІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

УДК 930.2:[623.445.3:929.621/.623](4-11)”9/14”

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-18-1>

Козак М.І.

<https://orcid.org/0000-0002-3539-413X>

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЩИТИ ЄВРОПИ ТА РУСІ (КОНСТРУКЦІЯ, ВІЙСЬКОВО-СИМВОЛІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ, РОЗВИТОК)

У статті розглянуто проблему розвитку щитів як головного елемента середньовічного захисного спорядження та важливого військового і геральдичного символу в українській середньовічній державі Русь та в Європі загалом. Автором окреслено стан дослідження теми та її джерельну базу. Простежено головні тенденції розвитку конструкції та символічного значення щитів у Європі періоду середньовіччя. Водночас, здійснено акцент на джерела, що стосуються Русі та суміжних із нею територій. Автор звертає увагу на необхідність зіставлення археологічних, писемних та іконографічних джерел у межах одного дослідження. У контексті цього дослідження звернено увагу на найбільш репрезентативні джерела, особливо на ті, які можна апробувати щодо руського матеріалу. Наголошено на тому, що щит як базовий елемент захисного спорядження впродовж середньовіччя чималим чином розвивався у руслі загальноєвропейських тенденцій. Це, водночас, унеможливило виокремлення місцевих особливостей десь до початку XIII ст. Саме на зламі XII–XIII ст. в деяких регіонах Східної Європи, а саме у русько-балтійсько-польському пограниччі формувався відносно новий тип щита, так звана «протопавеза». Це, відтак, мало безпосередній вплив на озброєння Русі і Тевтонського ордену у XIII–XIV ст. У статті проаналізовано головні взаємовпливи і запозичення типів щитів поміж різними регіонами Східної Європи за доби середньовіччя. Наголошується, що на теренах української середньовічної держави Русь, яка перебувала на перетині східних та західних воєнних традицій, могли використовуватись щити як загальноєвропейських типів, так і східний «калкан». Проте, з огляду на наявні джерела, можна з упевненістю констатувати саме загальноєвропейську тенденцію розвитку цього захисного спорядження. Автор дійшов висновку, що щити, які використовувались як на Русі, так і в Європі у X–XII ст. загалом належали до тих самих типів. Зокрема, це круглий, мигдалеподібний та трикутний щити. Складнішим залишається питання щодо щитів XIII–XV ст. У цей період можна спостерігати як впливи Західної Європи на Русь, наприклад, поширення рицарської тарчі, так і тенденції, які розпочались із теренів Східної Європи, а саме поширення павези у XIV–XV ст.

Ключові слова: комплекс озброєння, обладунок, мигдалеподібний щит, трикутний щит, павеза, тарч, «черлені щити».

Щити впродовж усього середньовіччя відігравали вагоме значення як невід’ємний елемент воїнського захисного спорядження та засіб візуальної комунікації, який у високому середньовіччі (XI–XIII ст.) стає головним тлом для розвитку європейської геральдики.

Проте з огляду на майже фактичну відсутність пізньосередньовічних щитів серед археологічних знахідок, обмаль збережених екземплярів і часту потребу

послугуватись виключно візуальними джерелами для реконструкції розвитку та форм щитів, цей аспект мілітарних технологій залишається недостатньо відображеним в історіографії.

Щитами у більшому чи меншому обсязі цікавились усі дослідники, які ставили собі за мету проаналізувати комплекс озброєння загалом чи захисне спорядження зокрема, беручи до уваги той чи інший регіон періоду середньовіччя.

Оскільки метою нашого нарису буде аналіз розвитку щитів на теренах середньовічної української держави Русь загалом та у галицько-волинських землях зокрема в загальноєвропейському контексті, доцільно буде згадати низку робіт, які торкалися цього питання в межах Русі та Східної Європи.

Ранньосередньовічними щитами із території Східної Європи цікавились, головним чином, археологи, як от Денис Козак [1–3], Вітаутас Казакавичюс [4] та Анатолій Кірпічніков [5; 6; 8]. У 1992 р. в Лондоні опубліковано комплексне дослідження, присвячене ранньосередньовічним англо-саксонським щитам [7].

Вперше комплексно проаналізував археологічні та іконографічні джерела щодо давньоруських щитів X–XIII ст. саме радянський археолог А. Кірпічніков у третьому томі своєї монографії «Древнерусское оружие» [6]. В іншій своїй праці «Военное дело на Руси в XIII–XV ст.» дослідник продовжив ґрунтовний аналіз мініатюр Радзивіллівського літопису (XV ст.) і торкнувся проблеми розвитку «павези» на Русі [8].

Серед європейських дослідників велику цінність становить монографія Яна Колморгена, яка стала результатом попередніх напрацювань в історіографії та комплексного аналізу нечисленних збережених зразків з території Європи, і залишається однією із небагатьох праць, присвячених цілковито середньовічним щитам [9].

Слід відзначити серію монографій польських дослідників, зокрема Пьотра Стжижа [10] та Здіслави Вавроновської [11], які розглядали щит під кутом зору регіональних особливостей у загальному комплексі озброєння із залученням зображувальних джерел. Польський історик Ольгерд Лаврінович проаналізував символічне значення пізньосередньовічного щита у Польщі [12, s. 101, 123–124].

Питанню розвитку павези у Русі і в Європі присвятили свої спеціальні праці білоруський дослідник Миколай Плавінський [13; 14], російський – Александр Панкратов [15] та польський зброєзнавець Анджей Новаковський [16]. Під редакцією останнього вийшла колективна монографія, де підняте актуальне питання виробництва і цін на щити у пізньому середньовіччі.

Щит був головним засобом захисного спорядження середньовічного воїна. Окрім того, слід зауважити, що деякі типи щитів могли успішно використовуватись і як ударна зброя, про що свідчить наявність на них умбонів. Та майже всі типи щитів мали репрезентативну та символічну функції. Конструктивно будь-який щит становив певну площину, мета якої – відбити

удар противника та закрити тіло воїна від колючих чи рубально-ріжучих уражень.

Щити є найбільш архаїчним видом захисного спорядження, змінювались вони відносно розвитку тієї зброї, від якої мали захищати, та у зв'язку з еволюційними змінами у загальному комплексі озброєння. Щит, будучи обов'язковим атрибутом професійного воїна, змінював форму, будову, зовнішній вигляд, але його призначення залишалось одне – надати воїнові зручний та надійний засіб особистого захисту [17, с. 87].

Немає ніяких сумнівів, що щити широко застосовувались середньовічними слов'янськими і руськими воїнами вже з огляду на те, що цей вид озброєння був невід'ємним елементом захисного спорядження впродовж усього раннього та високого європейського середньовіччя.

Через те, що щити майже завжди і майже повністю виготовлялись з органічних матеріалів (здебільшого, з дерева), відомо вельми мало речових знахідок середньовічних щитів. Для реконструкції морфології та еволюційних змін щитів, зазвичай, використовують іконографічні джерела. А. Кірпічніков, аналізуючи низку писемних джерел, наголошував на тому, що щити були широко розповсюджені ще у давніх слов'ян [6, с. 33].

Ранньосередньовічні щити відомі головним чином зі знахідок металевих накладок центральної частини щита, так званих умбонів, та подекуди залізних руків'їв [3, с. 94; 9, с. 22–31]. Виготовлялися умбони куванням із цільної скріпленої металевої пластини відповідного діаметру [18, с. 149].

Для реконструкції щитів ранньослов'янського та руського часу (до XI ст.) слід звернутись, перш за все, до археологічних знахідок металевих елементів щитів серед супровідного матеріалу пізньоримських та ранньосередньовічних поховань різних пам'яток Європи (іл. 1).

Рештки умбона виявлено у похованні пшеворського типу, датованому сер. I ст. до н.е. – сер. I ст. н.е., у с. Гринів неподалік Львова [2]. В одному похованні разом з умбоном виявлено і бронзове окуття піхов меча, на нижній частині якого зображено вершника із круглим щитом [2, с. 56], (іл. 1, 1). Залізні умбони щитів та їх залізні руків'я часто зустрічаються у пам'ятках пшеворської, вельбарської та черняхівської археологічних культур [3, с. 94–96; 1, с. 121]. (іл. 1, 2).

Слід погодитись із думкою Дениса Козака, що германські племена мали безпосередній вплив на озброєння слов'ян: «слов'янське населення, яке входило до складу пшеворської і черняхівської культур, було обізнане з озброєнням германських дружин і, природно, користувалося ним» [1, с. 124]. Водночас можна дискутувати із припущенням науковця щодо відсутності умбонів на слов'янських щитах, з огляду на їхню відсутність серед матеріалу зарубинецької, пізньозарубинецької та зубрицької культур [1, с. 121]. Хоча така теза підтверджується і деякими зображувальними джерелами, як от бронзовими бляшками VII ст. з Фессалії (Північна Греція), на яких зображені слов'янські

воїни [19, с. 125], та, на нашу думку, відсутність знахідок слов'янських щитів може пояснюватись деякою відмінністю поховального обряду [19, с. 136–138].

Із земель балтських племен походить декілька десятків залізних умбонів [4, с. 128–129], їх, як і знахідки з території України, можна умовно поділити на гостроконечні (із чітко вираженим шипом) та напівсферичні (у вигляді сплюснутої напівсфери) [4, с. 122–123, 125]. Як і в германців, у балтських племен щит відігравав помітне місце серед супровідного поховального матеріалу [4, с. 122].

Коли йдеться про пізньоримський час, слід взяти до уваги свідчення писемних джерел. Римський історик Публій Корнелій Тацит (I–II ст.) щодо озброєння слов'ян розповідав таке: «...вершник так само задовольняється щитом., ..щити вони розписують яскравими фарбами..» [20, с. 356]. Прокопій Кесарійський (VI ст.) писав, що слов'яни ідуть на ворогів «зі щитами і дротиками в руках. Панцирів вони ніколи не одягають, деякі не носять навіть сорочок, а тільки одні штани...» [21, с. 234–236]. Ці згадки засвідчують виняткову роль щита, як захисного спорядження та розпізнавального засобу в слов'ян, чие військо формувалось за принципом родової спорідненості та військової демократії [1, с. 113–131], відтак на щити могли наносити знаки і кольори, які означали певний рід.

Вочевидь, впродовж усього пізньоримського часу та раннього середньовіччя, для більшості населення Європи домінуючим типом щита був круглий, з умбоном посередині. Немає підстав стверджувати, що пізньоримські та ранньосередньовічні щити слов'ян, балтів та германців мали якісь принципово різні конструктивні особливості. Дерев'яна дощата основа з умбоном по центру, із залізним, шкіряним або дерев'яним руків'ям зі зворотного боку, інколи краї укріплювались оковкою [4, с. 119], саме ж полотно щита могло обтягуватись шкірою [19, с. 138].

Важко говорити про загальний діаметр цих ранньосередньовічних круглих щитів. Виправданою видається думка Євгена Синиці, що діаметр таких щитів міг відрізнятись залежно від того, яку тактичну функцію мала виконувати річ [19, с. 136–137].

Вочевидь, генеза круглих щитів продовжилась в епоху вікінгів. Конструктивно схожі на ранні взірці, щити вікінгів виготовлялись переважно з хвойних порід дерев, були плоскими, 80–90 см діаметром, подекуди зі зміцненими краями [9, с. 21].

Цілий щит IX ст. було виявлено у Тирському торфовищі в Ліспайському районі, на південному заході Латвії, корпус круглий, з ялинових дощок, з обох боків покритий шкірою із шаром спресованої трави між дощечками та шкірою [22]. Діаметр щита 85,5 см, товщина дощечок – 0,6 см, діаметр отвору для умбону – 11,5 см. Там же знайдено частину корпусу другого щита без умбона [22].

Декілька відносно цілих щитів аналогічної конструкції знайдено у знаменитому похованні в норвезькому Гокстаді [23, р. 62, 111], що датовано початком X ст. [24, р. 581–582], (іл. 1, 3). Деякі з них мають отвори вздовж краю. Саме такі отвори використовувались для кріплення елементів оздоблення чи протиударного зміцнення кромки. Це робилось з тих міркувань, що такий круглий щит міг використовуватись як для затуляння від ударів, так і для нанесення ударів умбоном і зміцненим оковкою краєм. Щити виявлено у похованнях ранньосередньовічного купецько-торгівельного центру вікінгів – у Бірке (Швеція). Серед виявлених на пам'ятці решток щитів переважають плоскі, подекуди оздоблені умбони, а також елементи оздоблення/укріплення кромки щита у вигляді бляшок з бронзових листів, що огинали кромку щита і кріпились залізними заклепками [25; 26].

У X ст. круглий дерев'яний щит з умбоном залишається головним елементом захисного спорядження і руських воїнів. Рештки розфарбованого червоною фарбою круглого щита з умбоном і оковкою кромки, виявлені в Гнездово [6, с. 35, 37], вкотре підтверджують тяглість і стійкість загальноєвропейської моди на круглі щити.

У цьому контексті слід згадати унікальну для Західної України знахідку щита з дружинного поховання Галичиної Могили, що знаходилося на підвищенні південного майданчику Крилоського городища (ур. Качків) [27, с. 14–15]. Щит займав центральне місце у похованні. Від нього збереглась лише пляма тонкої золотої фольги круглої форми діаметром 42,6 см [27, с. 17], (іл. 14). Не викликає сумніву те, що цей щит був круглої форми. Відсутність умбона і наявність оздоблення золотом може свідчити про те, що щит виготовили не для бою, а як поховальний атрибут. Це вкотре свідчить про символічне значення щита у ранньосередньовічній дружинній культурі. Зазначимо, що практичне використання деяких згаданих щитів власне як предметів озброєння може сміливо дискутуватись. Але не викликає сумніву, що бойові щити були такої ж конструкції.

У контексті сакралізації щита у ранньосередньовічному варварському мистецтві слов'ян та германців і його вагомої символічної ролі варто згадати міркування радянської археологині Галі Корзухіної щодо призначення фігурок Мартинівського скарбу VI–VII ст. [28, с. 521–524]. Дослідниця на підставі аналогій синхронних знахідок лангобардських щитів з Північної Італії припускає, що плоскі фігурки зі скарбу могли бути елементами оздоблення щита [28, с. 521–524].

І дійсно, звернімось хоча би до щита, оздобленого схожими бронзовими фігурними накладками, із поховання англо-саксонського часу Саттон Гу (Англія) [29, р. 69; 30, р. 259], (іл. 2). Хоча саме поховання і виявлений у ньому щит цілком можуть бути скандинавськими [7, р. 61], протецей екземпляр залишається хрестоматійно-репрезентативним; прикрашений умбон та бронзові

фігурні накладки (позолочений птах) [7, р. 61], можливо, несуть у собі міфологічні релігійні сюжети, пов'язані з германським Богом Одіном [31, р. 319].

Такі ж прикрашені щити походять із ранньосередньовічного англосаксонського кладовища в районі міста Суффолк неподалік від Саттон Гу [32, s. 19–21]. У їхньому оздобленні переважають зооморфні міфічні сюжети символічного характеру [32, s. 19, 23].

Зміни в конструкції ранньосередньовічного круглого щита у X ст., можливо, відбулись в регіонах контактів європейців з кочовими культурами, таких як Іспанія та Візантія [9, s. 24].

Новий період розвитку щитів розпочався з XI ст. [33, с. 143–148]. Зі зростанням ролі кінноти та появою специфічних прийомів рицарської мілітарної технології можна пов'язати появу так званого мигдалеподібного щита [6, с. 37–38]. Артемій Арциховський слушно наголосив на загальноєвропейському поширенні цієї форми щита [34, с. 7, 17].

Такі щити, вочевидь, були як з умбонами, так і без них. На правому крилі знаменитих бронзових дверей XII ст. з польського Плоцька, які було відлито ймовірно у Магдебурзі (тепер знаходяться у Софійському соборі в Новгороді) [35, с. 6], (іл. 13, 2), зображено три постаті воїнів з мигдалеподібними щитами і вміщеними на них умбонами, чітко видно оковку країв [11, tab. XVIII, 1]. А на мініатюрі із Полоцького Євангелія воїни зі щитами такої ж форми, та вже без оковки та умбонів [11, tab. XVIII, 2].

Мигдалеподібні щити могли бути, по-перше, плоскої форми, що бачимо на гобелені з Байо (1070-і рр.), де воїни використовують такі щити як стіл та їдять з них [9, s. 28–29]. По-друге, вони могли бути й увігнутими назовні, як це бачимо на зображеннях із середини XII ст. [9, s. 29]. Увігнута форма, мабуть, покращувала захисні функції під час бою верхи, і в подальшому стала проміжним етапом до формування пізнішого трикутного типу щита.

Саме такі увігнуті мигдалеподібні щити фігурують на кінній печатці баварського герцога Леопольда IV (бл. 1140 р.), [9, s. 29]. Із найближчих до Русі джерел слід згадати печатки сілезьких П'ястів, а саме Болеслава I Високого (1175 р.) [11, s. 76–77, tab. II, 2] та Генріка I Бородатого (1234 р.) [11, s. 76–77, tab. II, 5], (іл. 3).

Як свідчить знахідка схожого щита із дерев'яної церкви в норвезькому Рельдалі в муніципалітеті Улленсванг у графстві Вестланд (втрачена у XVII–XVIII ст.), конструкція таких увігнутих щитів складалась із внутрішнього шару вертикальних і зовнішнього шару горизонтально скріплених дощечок [9, s. 30–31]. Така схожа до фанери конструкція мала мати дещо інші протидарні властивості.

Вочевидь, поява вигину, зникнення умбона та поява ремінних кріплень і руків'я, які замінили собою залізні і дерев'яні руків'я ранньосередньовічних щитів, стали наслідком зростання пріоритету саме кінного бою.

Я. Колморген, покликаючись на низку європейських іконографічних джерел, вказує, що у XII ст. мигдалеподібні щити подекуди ще не втрачають металевого укріплення, умбону та оковки краю [9, с. 34]. Як приклад може слугувати зображення з бронзової дароносиці з Глазго (іл. 13, 4). Однак, як бачимо з логіки подальшого розвитку щитів XIII ст., це радше показує архаїку розвитку, аніж тяглість традиції.

Форма мигдалеподібних щитів також змінювалась. Чи не єдині археологічні знахідки дерев'яних щитів періоду високого середньовіччя походять із польського Щецина і датуються в межах 1170–1197 рр. [36, р. 269; 37, р. 7]. Із пам'ятки відомо два щита, один зі слідами фарби і другий у вигляді двох дощатих фрагментів. Останній зразок – мигдалеподібної форми і має два дощаті вертикальні елементи завширшки 13,8 і 12,2 см, завтовшки 0,75–0,9 см. (іл. 5.5), [37, р. 13].

Другий щит засвідчує певну варіабельність форм мигдалеподібних щитів (іл. 5.1). Знахідка є значною за розміром верхньою частиною щита, 1,23–1,35 м заввишки, виготовленою з вертикально прикріплених вільхових дощечок [36, с. 270]. На поверхні виявлено сліди червоної, жовтої та чорної фарби, а також сліди від отворів для ремінних кріплень [36, с. 270–272].

Цікаво, що схожа, майже ромбічна форма, як у знахідки зі Щецина, проглядається також на щитах, зображених на шахових фігурках з Вовковиська і Гродна (Білорусь) [14, с. 76–77], (іл. 5. 2,4). Такі щити із різними варіантами пропорцій загальної довжини та товщини полотна надавались як для піхотинців, так і для вершників [36, с. 273].

А. Кірпічніков за іконографічними джерелами фіксує втрату цими мигдалеподібними щитами умбонів з кінця XII ст. [6, с. 38]. Вірогідно, це ще більше звільнило поверхню щита для нанесення на ньому різного роду емблем, символів та малюнків. Це яскраво видно на прикладі рельєфу св. Георгія із храму св. Георгія в Юрієві Польському (Росія) (іл. 5. 3). Дослідник зазначає, що розміщений у полі щита лев (барс?) є династичним символом, що підтверджується і тим, що тримає щит патрональний святий [6, с. 38].

Проте воїни, зображені на згаданій дароносиці з Глазго (іл. 13.4), оснащені мигдалеподібними щитами з умбоном, оковкою і навіть цілісним повздовжнім ребром, а це може натякати на формування майбутніх павез. А відтак у XII–XIII ст. побутували різні варіанти мигдалеподібного щита.

Вочевидь, саме такі щити були згадані у «Слові о Полку Ігоревім» (XII ст.) як черлені щити: «Лисици брешуть на чрьленья щиты» [38, с. 124–125]. Дмитро Ліхачов припускав, що це були червоно-рожеві щити, пофарбовані фарбою, виготовленою із особливої комахи-червця [38, с. 125]. Такі щити, можливо, як от згадані гньоздовський та щецинський зразки, були вкриті фарбою поверх пергаментної або полотняної обклашки, а також якимись розпізнавальними символами. Зауважмо, що червоний колір щитів домінував і

мав важливе символічне значення, такі щити згадуються і в польських джерелах [38, с. 22].

Іконографічні джерела та згадка про «черлені щити» у «Слові» вказує на те, що у XII ст. вже мигдалевидний, а не круглий щит продовжує, як і в ранньому середньовіччі, відігравати розпізнавальне та символічне значення, поруч із бойовою функцією.

У Галицькій та Волинській землі так само були поширені мигдалеподібні щити із символічними зображеннями (та залізною оковкою?). На це вказує епізод Галицько-Волинського літопису під 1251 р.: «.вороужьшимьса пѣшьцемь исо стана . щитѣ же ихъ аєко зара бѣ..» [39, стб. 813]. Можливо, тут йшлося саме про яскраві геральдичні сюжети, вміщені на щитах воїнів Данила Романовича, як от зображені нарельєфі з Юрієва Польського. Оскільки в епізоді йдеться про «пішців», бачимо, що практика такого розфарбовування щитів мала місце і в піших формуваннях. Важко судити, про який саме тип щита йдеться в тексті, але цілком можливо, що ним був якраз домінуючий впродовж усього середньовіччя мигдалеподібний.

Якщо ранньосередньовічний щит був сформований головним чином в реаліях пішого бою, то мигдалеподібний був узгодженим елементом в комплексі озброєння рицаря-вершника. Його функція полягала у пасивному захисті вершника від голови до коліна [9, s. 27]. Це відобразилось і у способах маніпулювання щитом і його кріплення. Вочевидь, із XI ст. для мигдалеподібних щитів вже була властива саме ремінна система кріплення [14, с. 38; 6, с. 38]. Це дозволяло вершнику зручніше утримувати такий щит прикріпленим до ліктя та кисті, і за потреби перекидати його за спину і орудувати зброєю обома руками [6, с. 38]. Це стало можливим завдяки додатковому ременю, який закидався за спину, шию чи плече, т.зв. «guige» [40, с. 318–319], довжину якого можна було коригувати. Він доповнював собою систему ременя-ліктя-кисті, т.зв. «enernes» [40, с. 319]. Така ремінна система характерна майже для всіх щитів, починаючи від мигдалеподібного (іл. 8).

Із середини XIII ст. на Русі та в сусідніх землях набуває поширення трикутний щит дещо менших розмірів. Вочевидь, в одну групу слід виокремити трикутні і наближені до них за розмірами та формою щити зі згладженим нижнім краєм, як от щит із печатки польського князя Генріка IV Старого (1379–1393 рр.) [11, tab. X, 54] та пінського князя Олександра Юрієвича Носа (1425 р.) (іл. 6). На думку А. Кірпицьківа, такі щити на Русі з'являються із другої чверті XIII ст. [8, с. 13–14]. Приблизно тоді ж – у польських землях [11, s. 23].

Базою для виокремлення трикутної форми, вочевидь, став поширений у Європі від початку XII ст. варіант мигдалеподібного щита із наближеною до вертикальної і згладженою формою верхньої частини щита [9, s. 35], що вже тоді починає тяжіти до трикутника. Саме трикутний щит стає найбільш поширеною основою для герботворення у пізньому середньовіччі.

Згадуваний німецький дослідник Я. Колморген на підставі відомих нині збережених зразків трикутних і наближених до них формою пізньосередньовічних щитів (23 екземпляри) із Центральної і Західної Європи, реконструював їхні конструктивні особливості і виробництво [9, 46–129]. Вертикально склеєні і прикріплені дошки (найчастіше із липи) зверху покривались полотном або пергаментом, поверх якого наносилась крейдяна основа для геральдичних фігур, за наявності золотого кольору на гербі використовувалось золочення листовим металом [9, s. 126]. Товщина таких щитів коливалась від 7 до 15 мм, кількість заклепок та ременів не була однаковою [9, s. 126].

Вочевидь, у Західній і Центральній Європі такі щити почали з'являтися від кінця XII ст. [9, s. 36]. Про це може свідчити збережений донині і датований орієнтовно 1185–1225 рр. щит Арнольда фон Брінца зі Швейцарії [9, s. 48–50], (іл. 4). Проте, його так само вважають перехідною формою від ранніх щитів, що знову ж вказує на перехід від мигдалеподібної до трикутної форми [37, s. 4].

Як і мигдалеподібні, трикутні рицарські щити мали варіантність форм. Поруч із щитами чіткої трикутної форми, від 1230-х рр. прослідковується поява форм, наближених до рівнобедреного трикутника, а з 1240-х рр. так звані іспанські щити дещо зменшених розмірів зберігають верхній рівний край, маючи заокруглену нижню частину, як на згаданих печатках Генріка IV Старого (1379–1393 рр.) та Олександра Юрійовича Носа (1425 р.) [41, с. 284, рис. 479]. Також особливий варіант трикутного рицарського щита XIV ст. із дещо випуклими бічними краями зображено у Codex Manesse (бл. 1300 р.).

Саме типовий трикутний рицарський щит із геральдичним зображенням уміщено у лівій руці рицаря на кінній печатці, яку часто пов'язують із Юрієм Львовичем, і яка відома з документа 1316 р., виданого галицько-волинськими князями Левом (1308–1323) і Андрієм (1308–1321) Юрієвичами, які ним продовжували союз із Тевтонським орденом [42, с. 275–276; 43, с. 140–149], (іл. 10.)

Польський дослідник Анджей Надольський зауважив, що трикутної форми щити виходять із ужитку впродовж XIV ст., проте таке зображення зберігає символічний, а саме геральдичний характер, та продовжує відображатись у пластиці [44, s. 93]. Натомість А.Кірпи́чников вказує, що на Русі таким щитом продовжують користуватись аж до 60–70-х рр. XV ст. [8, с. 2].

Очевидно, на кінній печатці зі згаданого документа 1316 р. щит було уміщено, перш за все, як герб, оскільки на щиті видно зображення геральдичного лева, який спирається на скелю [42, с. 282]. Проте він, без сумніву, репрезентує реальні взірці, які використовувались і в галицько-волинських землях.

Мигдалеподібний щит є домінуючим видом щита у руському зображувальному мистецтві з кінця XI до XIV ст. [6, с. 37–39]. Його поява стала результатом диференціації родів військ [6, с. 37], це підтверджується і тим, що

нікуди не зникає круглий щит. Круглі щити повсюдно зустрічаються серед сюжетів Київського Псалтиря 1397 р. та Радзивіллівського літопису [6, с. 36]. Проте, слід зауважити, що наявність щитів круглої форми серед деяких книжкових мініатюр чи печаток XI–XIII ст. може бути природно зумовлено не так відображенням дійсних видів озброєння того часу, як наслідуванням візантійської мистецької традиції [6, с. 36], де щити круглої конструкції домінували аж до XIII ст. [6, с. 37]. За висловом А. Кірпічнікова, круглий щит, майже забутий у XII ст., знову розповсюджується наприкінці XIV– у XV ст. [6, с. 44].

З огляду на давність традиції побутування у Європі круглого щита, треба припустити, що такі види захисту мали побутувати в озброєнні воїнів і у XI–XIII ст., коли повсюдно у Європі домінувала мигдалеподібна форма або її похідні (як от трикутна форма). Як відомо, скандинавська традиція використання круглого щита з умбоном не згасла і у період високого середньовіччя. Вона, ймовірно, розвиваючись у руслі укріплення конструкції залізними елементами, і дала поштовх для подальшого використання щитів такої архаїчної, але водночас практичної конструкції у Візантії та на Кавказі [45, с. 258–261]. Це пов'язують із формуванням у Візантії у 988 р. завдяки київському князю Володимирі Святославовичу варязької гвардії [45, с. 259].

Грузинський дослідник Мамука Цурцумія вважає, що вже удосконалені (укріплені залізом) круглі скандинавські щити, за посередництва скандинавських дружин візантійського імператора, потрапляють на озброєння грузинів, а згодом із Кавказу їх запозичують ординці [45, с. 260–261]. Проте і ординці на озброєнні мали щити круглої конструкції, так званій «калкан»– спірально сплетений з очеретяних тростин щит діаметром 50–70 см, у якому тростини зв'язуються одна з одною шовковими нитками, з металевим умбоном посередині [45, с. 253], давніший монгольський термін «халха» [46, с. 123]. Плетену конструкцію таких щитів описували Плано Карпіні та Рашид ад-Дін (XIII ст.) [46, с. 123]. Такі круглі щити мали випуклу форму (як і зображені на руських мініатюрах) і були укріплені залізним умбоном з хрестоподібними металевими накладками [46, с. 124].

Тому про те, які саме круглі щити вміщено в руських мініатюрах, важко достовірно говорити. Це могли бути як і запозичені від ординців плетені щити, так і круглі дерев'яні щити простої роботи. Круглий щит тримає у руках воїн з кістяної шахової фігурки XII–XIII ст. з Берестя [14, с. 75–76].

Хоча мигдалеподібна форма щита, без сумніву, була панівною у Східній Європі і в державі Русь зокрема, її генеза не обмежувалась зміною розміру та форми, як це було у випадку виокремлення трикутного щита. З кінця XII ст. відбувається принципове перетворення конструкції невеликих мигдалеподібних щитів у бік появи поздовжнього жолоба [13, с. 310], що надалі привело до формування перших кавалерійських павез (чи то павезок).

Павеза, щит з поздовжнім жолобом для захисту руки, який на зовнішньому боці виступав поздовжнім ребром, набув особливого поширення у гуситів та піхотинців-арбалетників XV ст., а назву прийнято пов'язувати з італійським містом Павія [13; 15]. Проте, це не відповідає регіону появи цього типу щита, яким було слов'яно-балтське пограниччя [13]. Хоча сформована масивна піхотна павеза з'явилась у Європі (очевидно, у Тевтонського ордену і в Богемії) в XV ст., її зменшений кавалерійський варіант, так звана мала павеза, формувався у Східній Європі і в Русі задовго до цього [13; 14; 48]. Ранніми свідченнями цього процесу є знахідка кістяної накладки гаманця із Пскова із зображенням міфічної істоти, що орудує схожим щитом (XII ст.), [13, с. 311], та шахової фігурки початку XIII ст. із Кракова [48, s. 203–205], (іл. 7). Як зауважив польський дослідник Даріуш Немец, найвірогідніше, що фігурка походить з Мазовії, де побутування «малої павези» підтверджено сфрагістично саме від початку XIII ст. [48, s. 197].

Відтак, схожа форма щитів відома у Східній Європі з рубежі XII–XIII ст. М. Плавінський, аналізуючи появу «протопавези» у Східній Європі, вказує на те, що цей тип щита міг сформуватись як шляхом формування поздовжнього жолоба у мигдалеподібного щита (на наш погляд, це найбільш імовірно), так і шляхом розвитку спочатку прямокутної форми щита [13, с. 311; 14, с. 77]. У кожному разі, сфрагістичні пам'ятки Новгороду XIV ст. засвідчують побутування як прямокутних щитів, так і вже сформованих павез [13, с. 311].

Чи не найбільш раннім свідченням вже сформованого такого щита є печатка князя Тройдена Мазовецького 1341 р. (іл. 9). Наприкінці XIII – на поч. XIV ст. цими щитами користувались у Русі, у Тевтонському Ордені та у польських землях.

Впродовж XIV–XV ст. на Русі використовували павези, наближені до мигдалеподібної форми [15, с. 277, 284], що, водночас, може відбивати певну архаїку формування на місцевому ґрунті щитів із поздовжнім жолобом на основі поширеного тут мигдалеподібного щита. Такі щити неодноразово зображені на численних сфрагістичних пам'ятках та у Радзивілівському літописі [15, с. 277], (іл. 12.2).

Такі невеликі щити, на відміну від більш масивних мигдалеподібних і невеликих трикутних, були оснащені Т- або Y-подібними ременями для кулачного хвату, що надавало цим щиту маневреності у захисних діях [15, с. 271].

Нині версія польського дослідника Анджея Новаковського, що вигляд вже сформованої павези був перейнятий з руських земель тевтонськими і мазовецькими рицарями за посередництвом балтів, видається найбільш переконливою [16, с. 80–81]. Крім того, відомо, що у чеських землях у XV ст. для означення цього типу щита використовувався термін «павезка литовська» [44, с. 94], що аж ніяк не може стосуватись якоїсь конкретної партії щитів, як на це вказують деякі російські дослідники [15, с. 278].

Вочевидь, новий тип щита був відомий і у королівстві Русі, на це вказує зображення на згаданій пішій печатці із документа 1344 р., яку пов'язують із Левом Даниловичем (іл. 10). На печатці бачимо рицаря, який правицею опирається на невисокий (до пояса) щит нечіткої форми, проте із чітким жолобом [42, с. 276]. Очевидно, тут ми бачимо аналогічний щит, як і на печатках мазовецьких князів, або на сторінках Радзивіллівського літопису.

У пізньому середньовіччі використовували три види павез: маленькі павези вершників (як зі згаданих печаток), павези середнього розміру, які надавались як кінноті, так і піхоті, і треті – пізніші, важкі піхотні павези XV ст. [15, с. 276].

Деякі західноєвропейські зображення XI–XII ст. демонструють появу поздовжнього жолобу у мигдалеподібних щитів ще у ранньому середньовіччі (іл. 13. 1, 3-4). Проте, поява таких елементів у ранньосередньовічних щитів може бути радше їхнім природнім розвитком у межах типу мигдалеподібних щитів, оскільки виокремлення вже сформованої павези із характерними атрибутами (поздовжній жолоб та форма, наближена до прямокутника) сформувався у Східній Європі.

А. Кірпи́чников на підставі низки зображень щитів із пізньосередньовічної руської сфрагістики та мініатюр Радзивіллівського літопису констатує поширення у пізньосередньовічній Русі різноманітних форм щитів, як от прямокутні, серцеподібні і так звані рицарські тарчі із правостороннім упором для списа [8, с. 45]. З іншого боку, тарчі, які 15 разів зображені у Радзивіллівському літописі [8, с. 45], особливо типові для Центральної Європи із 1350-х рр., де набувають різноманітних форм, можливо у зв'язку із традицією рицарських турнірів [9, с. 130–131, 134]. Цілком можливо, що так звані серцеподібні щити, як це видно на мініатюрах Радзивіллівського літопису, на аркуші 97 (іл. 12. 1) мали вигини країв назовні, і були певним варіантом тарчі [15, с. 276].

Окрім того, А. Кірпи́чников вказує на овальні і прямокутні форми щитів, зображені на згаданих мініатюрах [8, с. 43–44]. Їх можна зіставити із овальними пізньосередньовічними щитами, як от зі щитом великого магістра Тевтонського ордену Карла фон Трієра¹ (іл. 11), який хоч, як і більшість збережених донині середньовічних щитів, був радше символічним, аніж бойовим щитом, але на думку Я. Колморгена, такий щит є прикладом проміжної ланки між мигдалеподібним щитом і тарчею.

З огляду на строкатість різних форм щитів на іконографічних джерелах Східної Європи у XIV–XV ст., слід погодитись з думкою А. Кірпи́чникова, що впродовж цього часу вони співіснували поруч [8, с. 45].

Поруч із тарчею, такі овальні щити, найбільш імовірно, також стали прототипом так званої угорської тарчі, або угорського щита. Саме такі щити можна побачити на картині «Битва під Оршею» (20–30-і рр. XVI ст.), (іл. 15).

¹ Привертає увагу те, що на щиті зображено повний герб, тобто герб зі щитом і шоломом разом.

Цей щит закривав ліву частину тулуба і голови вершника. Такі щити особливо характерні для Східної Європи [9, s. 134–135].

Щити пізнього середньовіччя не втрачають символічного значення. Це особливо характерно у випадку т.зв. поховальних щитів, таких, що поміщались у церкві на пам'ять про померлу особу, на них могли зображати родові або особисті герби, серія таких щитів походить із церкви св. Лаврентія в Нюрнберзі [49, s. 79–81].

Як бачимо, з огляду на нечисленні археологічні знахідки та дані історичної реконструкції, виготовлення щитів було доволі бюджетним (говорячи про бойові зразки рядового воїнства).

Без сумніву, майстри, які виготовляли щити, мали робити це на місці, замовлення на велику кількість щитів здійснювалось у місцевих майстрів, які обслуговували залоги замків чи дружин певного міста чи регіону. Хоча траплялись випадки широких поставок щитів, про що свідчить інформація, що для міського арсеналу німецького міста Цвікау у 1441 р. зроблено замовлення на виготовлення 40 щитів (павез) зі гербовим зображенням міста у майстернях богемського міста Хомотау [49, p. 84].

Не виключено, що виготовлення щита, яке поєднувало у собі ремесло столяра, кушніра та художника, могло відбуватись почергово цими майстрами, але й можливо також, що й одним, який спеціалізувався на виготовленні щитів і володів частково цими ремеслами. У XIII ст. у Новгороді існувала навіть щитна вулиця (можливо, вулиця щитників?) [6, с. 40].

Цікаво, що з огляду на специфіку виготовлення щитів у пізньому середньовіччі, їх виробляли різні міські ремісники, такі як ковалі, столярі чи малярі. Для прикладу, відомо про випадок, коли малярі Кракова, приймаючи громадянство міста, замість грошового внеску пожертвували міському арсеналу міста щит (власної роботи?) [50, s. 185]. Зазвичай, у міських ремісничих осередках виготовлення та зокрема розпис щитів був прерогативою світських малярів [50, s. 186].

Значно рідше документи засвідчують «щитників» як таких. Під 1488 р. у містечку Городок в Руській землі згадується щитник Ян або Іоханес [50, s. 187]. Ця згадка, водночас, свідчить про тяглу традицію місцевого виготовлення і використання цього захисного спорядження як угалицько-волинських земель зокрема, так і в східній Європі загалом.

У кожному разі, говорячи про матеріали, варто зазначити, що непарадні щити рядового воїнства, які були призначені для війни, мали бути доволі бюджетними виробами. Окрім того, з урахуванням використання щитів як на війні, так і на тренуваннях, навряд чи ці вироби були довговічними. А, отже, існувала необхідність часто ремонтувати, або замінювати старі щити. Наголосимо ще раз, що тут не йдеться про коштовні розписні геральдичні щити, які могли коштувати удекілька разів більше, ніж щит простої роботи. Наприклад, у 1480 р. за 600 металевих шпильок щита мазовецького князя

Януша II, коваль отримав три гроші, що еквівалентно ціні звичайного щита [44, s. 266].

Нескладна технологія виробництва простих щитів зумовила те, що їхнім виготовленням могли займатись різні опосередковано дотичні майстри, як от теслярі чи ковалі.

Сам корпус щита виготовлявся зі склеєних органічним клеєм, припасованих дощечок (могли використовуватись паралельно й інші кріплення), а у випадку наявності вигину, краї дощечок підпилювались для того, щоб надати корпусу необхідної форми. Цілком можливо, що з цією метою могли використовуватись і стягнення ременями. Висихати склеєний щит міг на відповідної форми підставці, що знову ж забезпечувало збереження необхідного вигину. Такий спосіб пропонує Я. Колморген для виготовлення репліки пізньосередньовічного щита [9, s. 141, 151–155]. Відомо, що у виготовленні щитів використовувався казеїновий клей [37, р. 16]. Майже всі відомі щити мали незмінну дощату конструкцію. Використовувались такі породи дерев як вільха, дуб, сосна та різні види шкіряного покриття [37, р. 14, 17]. Першочерговим завданням майстра було виготовити щит, який би поєднував у собі пружність, міцність та легкість. Вочевидь, саме цим і можна пояснити невелику товщину деяких згаданих щитів. Гарно збалансований щит зрідка важив більше 5 кг [37, р. 13–14].

Отже, ранньосередньовічні щити, виконуючи важливу утилітарну (бойову) функцію, мали вагоме символічне навантаження, про що свідчить їхнє місце у поховальному обряді та практика їхнього прикрашання. Щит, поруч із мечем, виступає як символ професійного дружинника, символ перемоги, як бачимо це з епізоду походу князя Олега 907 р. на Царгород.

Така роль щита зберігається й у вже мигдалеподібних щитів високого середньовіччя, що видно зі згадки про «черлені щити» у «Слові о полку Ігоревім». Саме мигдалеподібна форма щита під впливом еволюційних змін у загальному комплексі озброєння та захисного спорядження стала основою для виокремлення різних варіантів форм рицарського щита, як, наприклад, трикутний рицарський щит. Усі ці форми впродовж високого і пізнього середньовіччя співіснували одна з одною. Як видно з низки зображувальних джерел, у пізньому середньовіччі на Русі та в Європі співіснували ранні форми круглого та мигдалеподібного щита із т.зв. тарчами та павезами. Останні, найімовірніше, сформувались на базі невеликих мигдалеподібних щитів на Русі або у Балтських землях.

Усі згадані форми щитів використовувались і у Галицько-Волинській державі, про що свідчить зображення невеликої павези та трикутного рицарського щита на має статичних печатках з документа 1316 р.

Виготовленням щитів, яке поєднувало у собі технологію кількох ремесел, могли займатись майстри широко плану, або світські малярі у міському середовищі, також зрідка майстри-щитники, які спеціалізувались на

виготовлені суто щитів. З огляду на недовговічність щита та необхідність періодичної його заміни, такі майстри повинні були бути на обслуговуванні окремих дружинних чи міських центрів або замків. Закупівля щитів з інших регіонів була можливою хіба що епізодично і у широкому масштабі.

Цілком можливо, що різноманіття форм є результатом індивідуальної творчості окремих ремісників, яка згодом набула регіональних масштабів та інтерпретацій.

Пізньосередньовічний щит зберігає символічне значення як візуальна репрезентація власника, тло для зображення гербів, і нерідко як просто цінний ремісничий виріб.

Список використаних джерел та літератури

1. Козак Д.Н. Венеди. Київ: Інститут археології НАН України, 2008. 470 с. 247 рис.
2. Козак Д.Н. Могильник пшеворської культури поблизу с. Гринів на Верхньому Подністров'ї. Археологія. Вип. 52. 1985. С. 52–64.
3. Козак Д.Н. Військова справа давніх германців на землях України. *Військово-історичний альманах*. 2000. Ч. 1. С. 90–97.
4. Казакивичюс В. Оружие балтских племен II–VIII веков на территории Литвы. Вильнюс: Моклас, 1988. 160 с.
5. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. Копия, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX – XIII вв. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Е1–36. Москва–Ленинград: Наука, 1966. 186 с.
6. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Е1–36. Москва–Ленинград: Наука, 1971. 92 с.
7. Harke H., Dickinson T.M. Early Anglo-Saxon Shields. London: Society of Antiquaries of London, 1992. 94 p.
8. Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII–XV вв. Ленинград: Издательство «Наука», 1976. 104 с.
9. Kohlmorgen J. Der mittelalterliche Reiterschild. Historische Entwicklung von 957 bis 1350 und Anleitung zum Bau eines kampftauglichen Schildes. Karfunkel Verlag, 2002. 192 s.
10. Strzyż P. Uzbrojenie we wczesnośredniowiecznej Małopolsce. *Acta Archaeologica Lodziensia*. Vol. 52. Łódź, 2006. S. 7–272.
11. Wawrzonowska Z. Uzbrojenie i ubiór rycerski Piastów śląskich od XII do XIV wieku. *Acta Archaeologica Lodziensia*. Vol. 25. Łódź, 1976. S. 7–143.
12. Ławrynowicz O. Treści ideowe broni rycerskiej w Polsce wieków średnich. *Acta Archaeologica Lodziensia*. Vol. 51. 2005. S. 7–177.
13. Плавінські М. Да пытання аб ранняй павезе. *Castrum, urbis et bellum: Зборнік навуковых прац*. Мінск, 2002. С. 310–319.
14. Плавінські М.А. Узбраенне беларускіх земляў X–XIII стагоддзяў. Мінск: Галіяфы, 2013. 106 с.
15. Панкратов А.Г. Павеза в комплексе русского вооружения. *Война и оружие: Новые исследования и материалы. Труды Седьмой Международной научно-практической конференции 18–20 мая 2016 г.* СПб., 2016. Ч. I. С. 270–286.
16. Nowakowski A. Arms and Armour in the Medieval Teutonic Order's State in Prussia. *Studies on the history of ancient and medieval art of warfare*. Vol. II. Łódź: Oficyna Naukowa MS, 1994.
17. Петков. С. Зброя вікінгів. *Історія зброї*. Запоріжжя, 2008. № 1. С. 79–91.
18. Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси (Домонгольский период). Москва: Изд-во АН СССР, 1953. 259 с.

19. Синиця Є. Перунові діти. Військова справа слов'ян на початку Середньовіччя. Київ: Темпора, 2012. 276 с.
20. Тацит Корнелій. О происхождении германцев и местоположении Германии. *Анналы. Малые произведения*. Пер. А.С. Бобовича, ред. М.Е. Сергеенко. Соч. в 2-х томах. Т 1. Ленинград: Наука, 1970. С.353–373.
21. Мишулин А.В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. *Вестник древней истории*. 1941. № 1. С. 230–280.
22. Урган В.А. Древние щиты на территории Латвийской СССР. *Советская археология*. 1961. № 1. С. 216–224.
23. Nicolaysen N. The Viking ship discovered at Gokstad in Norway. (Reprinted 1971 Gregg International Publ.: Westmead UK). Christiana: Oslo, 1882. 78 p.
24. Bonde N., Christensen A.E. Dendrochronological dating of the Viking Age ship burials at Oseberg, Gokstad and Tune, Norway. *Antiquity*. Vol 67 (256). 1993.P. 575–583.
25. Arbman H. Birka I: Die Gräber. Untersuchungen und Studien. Tafeln. *Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1940. 7 s., 287 taf.
26. Arbman H. Birka I: Die Gräber. Untersuchungen und Studien. Text. *Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1943. 586 s.
27. Томенчук Б.П. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. Івано-Франківськ: Гостинець, 2006. 328 с.
28. Щеглова О. Еще раз о функциях «мартыновских фигурок». *Краеугольный камень. Археология, искусство, культура России и сопредельных стран*. В 2-х т. Т. II. Под. ред. Е.Н. Новова, С. Белецкого. Москва: Ломоносовъ, 2010. С. 514–533.
29. Lester-Makin A. The Lost Art of the Anglo-Saxon World: The Sacred and Secular Power of Embroidery. Ancient Textiles. Oxford: Oxbow Books, 2019. 256 p.
30. Bradbury J. The Routledge Companion to Medieval Warfare. London-NY: Routledge, 2004. 381 p.
31. Hines J. The Anglo-Saxons from the migration period to the eighth century. Woodbridge: Boydell Press, 1997. 488 p.
32. Bullock H., Baldwin A., Hood J., Fern C., Cartwright C., Lang J., Wang Q. Evidence for shield construction from the early Anglo-Saxon cemetery site of Tranmer House, Bromeswell, Suffolk. *The British Museum Technical Research Bulletin*. Vol. 5. 2011. S.15–24.
33. Рыбель Д., Волков К. Появление миндалевидных щитов в Западной Европе: анализ изображений из манускриптов конца X–XI веков. *Гуманитарный научный вестник*. 2020. № 11. С. 143–148.
34. Арциховский А.В. Русское оружие X–XIII вв. *Доклады и сообщения Исторического факультета МГУ*. Москва, 1946. Вып. 4. С. 3–17.
35. Царевская Т. Магдебургские врата Новгородского Софийского собора. Москва: Северный паломник, 2001. 44 с.
36. Głosek M., Uciechowska-Gawron A. Wczesnośredniowieczna tarcza z podgrodzia w Szczecinie An early medieval shield from the borough in Szczecin. *Materiały Zachodniopomorskie. Nowa Seria*. T. VI/VII. 2009/2010. Z.1. Archeologia. S. 269–283.
37. Downen K., Marek L., Słowiński S., Uciechowska-Gawron A., Myśkow E. Two Twelfth-Century Kite Shields from Szczecin, Poland. *Arms & Armour*. 2019. S.1–28
38. Котляр М. Нариси военного мистецтва Давньої Русі. Київ: Наш час, 2010. 280 с.
39. Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей. Т.2. Санкт-Петербург, 1908. XVI с. 938 стлб. 87 с.
40. Окшотт Э. Археология оружия. Пер. с англ. М. Якушина. Москва: Центрполиграф, 2006. 398 с.
41. Однороженко О.А. Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII – XVI ст. *Monumenta Rutheniae Heraldica*. Vol. II. Харків: Мадрид, 2009. 320 с.

42. Козак М. Військова справа Королівства Русі у сфрагістичних джерелах XIII–XIV ст. *Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні: контексти історичної презентації* / Відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України, 2020. С.274–291.
43. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. Львів: НТШ імені Шевченка, 2004. 1283 с.
44. *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350–1450*. Pod red. A. Nadolskiego. Łódź: Polska Akademia Nauk, 1990. 530 s.
45. Цурцумія М. Эволюция средневековых щитов, укрепленных металлом. *Военная археология. Сборник материалов научного семинара*. Вып. 4. Москва: ИА РАН, 2018. С. 252–267.
46. Горелик М.В. Монгольский костюм и оружие в XIII–XIV веках: традиции имперской культуры. *Военное дело Золотой Орды: проблемы и перспективы изучения*. Материалы Круглого стола, проведенного в рамках Международного Золотоордынского Форума (Казань, 30 марта 2011 г.). Казань, 2011. С. 121–137.
47. Горелик М. Армии монголо-татар X–XIV вв. Москва: Восточный горизонт, 2002. 86 с.
48. Niemiec D. Czy Konrad Mazowiecki grał wszachyna Wawelu? (Did Konrad of Mazovia play chess at the Wawel?). *Po drugiej stronie... Raporty przyjaciół-archeologów dla Wojtka Cholewy "Jonesa"*. Pełkowice, 2011. S. 195–206.
49. Dirk H. Breiding. Late Medieval Shields in the Philadelphia Museum of Art – A Survey. *Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Kunstgeschichte in München*. B. 46. Schriften der Forschungsstelle Realienkunde B. 4. Passau: Dietmar Klinger Verlag, 2019. S. 65–95.
50. *Uzbrojeniew Polsce średniowiecznej 1450–1500*. Pod red. A. Nadolskiego. Torun: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1998. 361 s.

References

1. Kozak, D. (2008). *Venedy* [Venedi]. Kyiv: Instytut arkeoholii NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
2. Kozak, D. (1985). Mohyl'nyk pshevors'koi kul'tury poblyzu s. Hryniv na Verkh'n'omu Podnistrov'i [Cemetery of Przeworsk culture near the village of Hryniw in the Upper Transnistria]. *Arkheolohiia* [Archaeology]. Vol. 52, pp. 52–64. [In Ukrainian].
3. Kozak, D. (2000). Vijs'kova sprava davnikh hermantsiv na zemliakh Ukrainy [Military affairs of the ancient Germans in the lands of Ukraine]. In: *Vijs'kovo-istorychnyj al'manakh* [Military-historical almanac]. t. 1, pp. 90–97. [In Ukrainian].
4. Kazakyavichyus, V. (1988). *Oruzhie baltских племен II–VIII vekov na territorii Litvy* [Weapons of the Baltic tribes of the II–VIII centuries on the territory of Lithuania]. Vil'nyus: Mokslas. [In Russian].
5. Kirpichnikov, A. (1966). Drevnerusskoe oruzhie. Kopiia, sulicy, boevye topory, bulavy, kisteni IX–XIII vv. Vol. I. [Ancient Rus' weapons. Copy, darts, battle axes, maces, flails IX–XIII centuries.]. In: *Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov* [Archeology of the SSSR. Collection of archaeological sources]. Moskva–Leninigrad: Nauka. [In Russian].
6. Kirpichnikov, A. (1971). Drevnerusskoe oruzhie. Dospek, kompleks boevykh sredstv IX–XIII vv. Vol. III. [Ancient Rus' weapons. Armor, a set of combat equipment of the IX–XIII centuries.]. In: *Arkheologiya SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov* [Archeology of the SSSR. Collection of archaeological sources]. Moskva–Leninigrad: Nauka. [In Russian].
7. Harke, H., Dickinson, T.M. (1992). *Early Anglo-Saxon Shields*. London: Society of Antiquaries of London. [In English].
8. Kirpichnikov, A. (1976). *Voennoe delo na Rusi v XIII–XV vv.* [Military affairs in Rus' in the XIII–XV centuries]. Leningrad: Izdatel'stvo "Nauka". [In Russian].
9. Kohlmorgen, J. (2002). *Der mittelalterliche Reiterschild. Historische Entwicklung von 957 bis 1350 und Anleitung zum Bau eines kampftauglichen Schildes*. [The medieval equestrian shield. Historical development from 957 to 1350 and instructions for building a battle-ready shield]. Karfunkel Verlag, 2002. 192 s. [In German].

10. Strzyż, P. (2006). Uzbrojenie we wczesnośredniowiecznej Małopolsce [Weaponry in Early Medieval Małopolska]. *Acta Archaeologica Lodziensia*. Vol. 52. Łódź, pp. 7–272. [In Polish].
11. Wawrzonowska, Z. (1976). Uzbrojenie i ubiór rycerski Piastów śląskich od XII do XIV wieku [Armament and knightly clothes of the Silesian Piasts from the XII to the XIV century]. *Acta Archaeologica Lodziensia*. Vol. 25, Łódź, pp. 7–143. [In Polish].
12. Ławrynowicz, O. (2005). Treści ideowe broni rycerskiej w Polsce wieków średnich [Ideological content of knightly weapons in Poland of the middle ages]. *Acta Archaeologica Lodziensia*. Vol. 51, pp. 7–177. [In Polish].
13. Plavinski, M. (2002). Da pytannya ab rannaj paveze. In: *Castrum, urbis et bellum*. Minsk, pp. 310–319. [In Belarusian].
14. Plavinski, M. (2013). *Uzbraenne belaruskikh zemlyauX–XIII stagoddzyau* [Armament of the Belarusian lands of the X–XIII centuries]. Minsk: Galiyafy. [In Belarusian].
15. Pankratov, A. (2016). Paveza v komplekse russkogo vooruzheniya [Paveza in the complex of Rus' weapons]. In: *Vojna i oruzhie: Novye issledovaniya i materialy. Trudy Sed'moj Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii 18–20 maya 2016 g.* [War and weapons: New research and materials. Proceedings of the 7th International Scientific and Practical Conference May 18–20, 2016]. Sankt-Peterburg, Vol. I, pp. 270–286. [In Russian].
16. Nowakowski, A. (1994). Arms and Armour in the Medieval Teutonic Order's State in Prussia. In: *Studies on the history of ancient and medieval art of warfare*. Vol. II, Łódź: Oficyna Naukowa MS. [In English].
17. Pietkov, S. (2008). Zbroia vikinhi [Viking weapons]. In: *Istoriia zbroi* [History of weapons]. Zaporizhzhia, № 1, pp. 79–91. [In Ukrainian].
18. Kolchin, B. (1953). *Chernaya metallurgiya i metalloobrabotka v drevnej Rusi (Domongol'skij period)* [Ferrous metallurgy and metalworking in ancient Rus' (Pre-Mongolian period)]. Moskva: Izd-vo AN SSSR. [In Russian].
19. Synytsia, Ye. (2012). *Perunovi dity. Vijs'kova sprava slov'ian na pochatku Seredn'ovichchia* [Perun's children. Military affairs of the Slavs in the early Middle Ages]. Kyiv: Tempora. [In Ukrainian].
20. Tacit Kornelij (1970). Tacit Kornelij. *O proiskhozhdenii germancev i mestopolozhenii Germanii* [On the origin of the Germans and the location of Germany]. In: *Annaly. Malye proizvedeniya* [Annals. Small works]. Transl. A. Bobovicha, ed. M. Sergeenka. V 2-kh tomakh. Vol. 1, Leningrad: Nauka, pp. 353–373. [In Russian].
21. Mishulin, A. (1941). Drevnie slavyane v otryvkakh greko-rimskikh i vizantijskikh pisatelej po VII v. n. e. [Ancient Slavs in fragments of Greco-Roman and Byzantine writers in the VII century n. e.]. *Vestnik drevnej istorii* [Messenger of ancient history], 1, pp. 230–280. [In Russian].
22. Urtan, V. (1961). Drevnie shchity na territorii Latvijskoj SSSR [Ancient shields on the territory of the Latvian SSSR]. In: *Sovetskaya arkeologiya* [Soviet archeology], 1, pp. 216–224. [In Russian].
23. Nicolaysen, N. (1882). *The Viking ship discovered at Gokstad in Norway*. (Reprinted 1971 Gregg International Publ.: Westmead UK). Christiana: Oslo. [In English].
24. Bonde, N., Christensen, A. (1993). Dendrochronological dating of the Viking Age ship burials at Oseberg, Gokstad and Tune, Norway. *Antiquity*, Vol. 67 (256), pp. 575–583. [In English].
25. Arbman, H. (1940). Birka I: Die Gräber. Untersuchungen und Studien. Tafeln [Birka I: The graves. investigations and studies. Table]. In: *Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien* [Royal History of Witness and the Academy of Antiquities]. Stockholm: Almqvist & Wiksell. [In Swedish].
26. Arbman, H. (1943). Birka I: Die Gräber. Untersuchungen und Studien. Text [Birka I: The graves. investigations and studies. Text]. In: *Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien*

- [Royal History of Witness and the Academy of Antiquities]. Stockholm: Almqvist & Wiksell. [In Swedish].
27. Tomenchuk, B. (2006). *Arkheolohiia nekropoliv Halycha i Halyts'koi zemli. Oderzhavlennia. Khrystyianizatsiia* [Archeology of the necropolises of Halych and Halych land. Nationalization. Christianization]. Ivano-Frankivsk: Hostynets'. [In Ukrainian].
 28. Shcheglova, O. (2010). Eshche raz o funkciyakh "martynovskikh figurok" [Once again about the functions figurines of "Martyrivka"]. In: *Kraeugol'nyj kamen'*. *Arkheologiya, iskusstvo, kul'tura Rossii i sopredel'nykh stran* [Foundation stone. Archeology, art, culture of Russia and neighboring countries]. V 2-kh t. Vol.II. Ed. E. Novov, S. Beleckij. Moskva: Lomonosov, pp. 514–533. [In Russian].
 29. Lester-Makin, A. (2019). *The Lost Art of the Anglo-Saxon World: The Sacred and Secular Power of Embroidery. Ancient Textiles*. Oxford: Oxbow Books. [In English].
 30. Bradbury, J. (2004). *The Routledge Companion to Medieval Warfare*. London-NY: Routledge. [In English].
 31. Hines, J. (1997). *The Anglo-Saxons from the migration period to the eighth century*. Woodbridge: Boydell Press. [In English].
 32. Bullock, H., Baldwin, A., Hood, J., Fern, C., Cartwright, C., Lang, J., Wang, Q. (2011). Evidence for shield construction from the early Anglo-Saxon cemetery site of Tranmer House, Bromeswell, Suffolk. In: *The British Museum Technical Research Bulletin*. Vol. 5, pp. 15–24. [In English].
 33. Rybel', D., Volkov, K. (2020). Poyavlenie mindalevidnykh shchitov v Zapadnoj Evrope: analiz izobrazhenij iz manuskriptov konca X–XI vekov [The emergence of kite-shields in Western Europe: analysis of images from manuscripts from the late X–XI centuries]. In: *Gumanitarnyj nauchnyj vestnik* [Humanitarian Scientific Bulletin], 11, pp. 143–148. [In Russian].
 34. Arcikhovskij, A. (1946). Russkoe oruzhie X–XIII vv. [Rus' weapons of the X–XIII centuries]. In: *Doklady i soobshcheniya Istoricheskogo fakul'teta MGU* [Reports and messages of the Faculty of History of MSU]. Moskva, Vol. 4, pp. 3–17. [In Russian].
 35. Carevskaya, T. (2001). *Magdeburgskie vrata Novgorodskogo Sofijskogo sobora* [Magdeburg Gates of Novgorod Sophia Cathedral]. Moskva: Severnyj palomnik. [In Russian].
 36. Głosek, M., Uciechowska-Gawron, A. (2009/2010). Wczesnośredniowieczna tarcza z podgrodzia w Szczecinie [An early medieval shield from the borough in Szczecin]. In: *Materiały Zachodniopomorskie* [West Pomeranian Materials]. Nowa Seria, T. VI/VII, Z.1, *Archeologia*, pp. 269–283. [In Polish].
 37. Downen, K., Marek, L., Słowiński, S., Uciechowska-Gawron, A., Myśkow, E. (2019). Two Twelfth-Century Kite Shields from Szczecin, Poland. In: *Arms & Armour*, pp. 1–28.
 38. Kotlyar, M. (2010). *Narisi voennogo mistectva Davn'oi Rusi* [Essays on the martial arts of ancient Rus']. Kiiv: Nash chas. [In Ukrainian].
 39. Ipat'evskaya letopis' [Ipatiev Chronicle]. (1908). *Polnoe sobranie russkikh letopisej* [Complete collection of Rus' chronicles]. T. 2. Sankt-Peterburg, 1908. [In Russian].
 40. Okshott, E. (2006). *Arkheologiya oruzhiya* [Archeology of weapons]. Trans. M. Yakushin. Moskva: Centrpoligraf. [In Russian].
 41. Odnorozhenko, O. (2009). Rus'ki korolivs'ki, hospodars'ki ta kniazivs'ki pechatky XIII – XVI st. [Russian royal, economic and princely seals of the XIII - XVI centuries.]. In: *Monumenta Rutheniae Heraldica*. Vol. II. Kharkiv: Madryd, 2009. [In Ukrainian].
 42. Kozak, M. (2020). Vijs'kova sprava Korolivstva Rusi u sfracistychnykh dzherelakh XIII–XIV st. [Military affairs of the Kingdom of Rus' in sfracistic sources of the XIII-XIV centuries]. In: *Liudyna, suspil'stvo, vlada v davnij ta rann'omodernij Ukraini: konteksty istorychnoi prezentatsii* [Human, society, power in ancient and early modern Ukraine: contexts of historical presentation]. Ed. V. Smolij. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, pp. 274–291. [In Ukrainian].
 43. Kupchyns'kyj, O. (2004). *Akty ta dokumenty Halyts'ko-Volyns'koho kniazivstva XIII – pershoi polovyny XIV st.* [Acts and documents of the Galicia-Volyn principality XIII – first half of the XIV century]. L'viv: NTSh imeni Shevchenka. [In Ukrainian].

44. *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350–1450*. (1990). [Weapons in medieval Poland 1350–1450]. Ed. A. Nadolskij. Łódź: Polska Akademia Nauk. [In Polish].
45. Curcumiya, M. (2018). Ehvoluyuciya srednevekovykh shchitov, ukreplennykh metallom. In: *Voennaya arkhеologiya. Sbornik materialov nauchnogo seminarа*. Vol. 4. Moskva: IARAN, pp. 252–267. [In Russian].
46. Gorelik, M. (2011). Mongol'skij kostyum i oruzhie v XIII–XIV vekakh: tradicii imperskoj kul'tury [Mongolian costume and weapons in the XIII–XIV centuries: traditions of imperial culture]. In: *Voennoe delo Zolotoj Ordy: problemy i perspektivy izucheniya. Materialy Kruglogo stola, provedennogo v ramkakh Mezhdunarodnogo Zolotoordynskogo Foruma (Kazan', 30 marta 2011 g.)* [Military affairs of the Golden Horde: problems and prospects of study. Materials of the round table held within the framework of the International Golden Horde Forum (Kazan, March 30, 2011)]. Kazan', pp. 121–137. [In Russian].
47. Gorelik, M. (2002). *Armii mongolo-tatar X–XIV vv.* [The armies of the Mongol-Tatars of the X–XIV centuries]. Moskva: Vostochnyj gorizont. [In Russian].
48. Niemiec, D. (2011). Czy Konrad Mazowiecki grał wszachynaWawelu? [Did Konrad of Mazovia play chess at the Wawel?]. In: *Po drugiej stronie... Raporty przyjaciół-archeologów dla Wojtka Cholewy "Jonesa"* [On the other side ... Reports of friends-archaeologists for Wojtek Cholawa "Jones"]. Pękowoice, pp. 195–206. [In Polish].
49. Dirk, H. (2019). Breiding. Late Medieval Shields in the Philadelphia Museum of Art – A Survey. In: *Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Kunstgeschichte in München. B. 46. Schriften der Forschungsstelle Realienkunde*. [Publications of the Central institute for art history in Munich. B. 46. Writings of the Research center real science]. B. 4. Passau: Dietmar Klinger Verlag, pp. 65–95. [In English].
50. *UzbrojeniewPolsce średniowiecznej 1450–1500*. (1998). [Weapons in medieval Poland 1450–1500]. Ed. A. Nadolskij. Torun: Uniwersytet Mikołaja Kopernika. [In Polish].

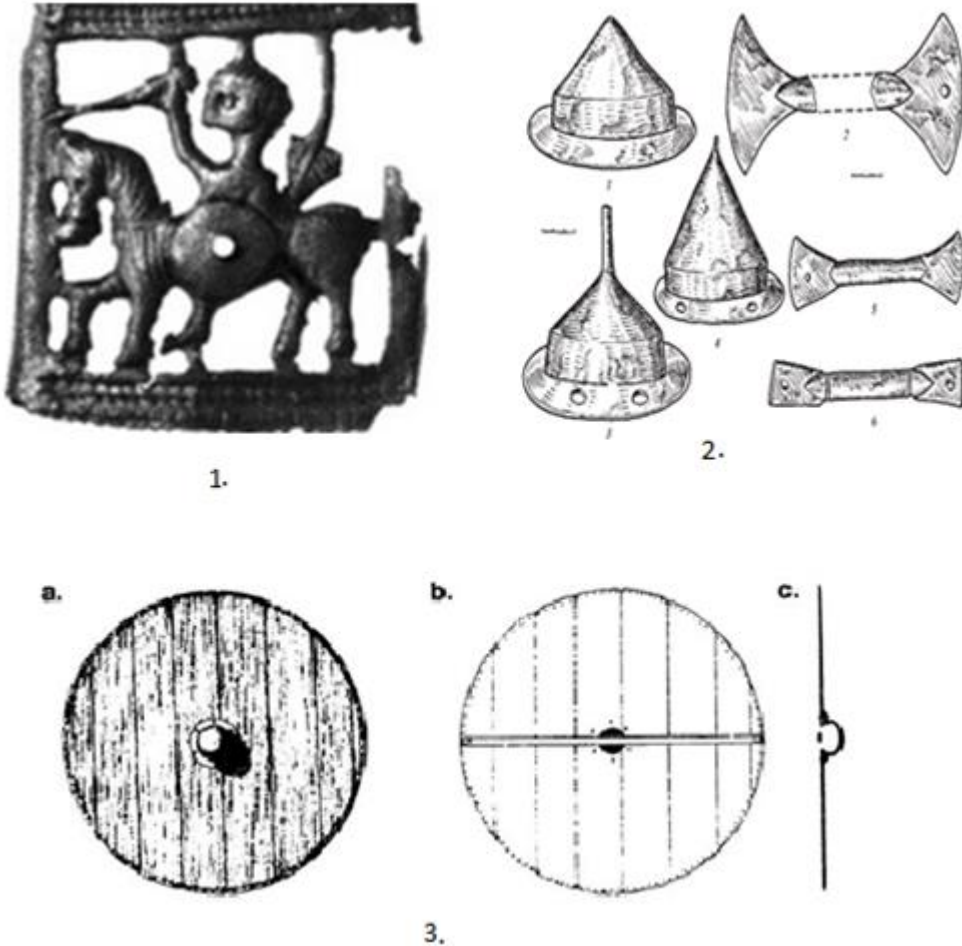
Kozak M. Medieval Shields of Europe and Rus' (Construction, Military Symbolic Significance, Development).

The article considers the problem of the development of shields, the main element of medieval protective equipment, and an important military and heraldic symbol in Ukrainian medieval state of Rus' and in Europe in general. The state of the research and the source base are outlined. The main trends in the development of the design and symbolic significance of shields in Europe during the Middle Ages are outlined. At the same time, emphasis was placed on sources concerning Rus' lands and adjacent territories. The author draws attention to the need to compare archaeological, written and iconographic sources in one study. The study focuses on the most representative sources, especially those that can be to apply on material from the Rus' lands. It is emphasized that the shield as a basic element of protective equipment during the Middle Ages, in Rus' lands largely developed in line with European trends. Which in turn makes it impossible to isolate local features about to beginning of the XIII century. At the turn of the XII–XIII centuries in some regions of Eastern Europe, namely the Rus'-Baltic-Polish border, a relatively new type of shield is being formed, the so-called "protopaveza". This in turn had a direct impact on the armaments of Rus' and the Teutonic Order in the XIII–XIV centuries. The author analyzes the main interactions and borrowings of types of shields between different regions of Eastern Europe during the Middle Ages. It is noted that in the Ukrainian medieval state of Rus', which was at the intersection of Eastern and Western military traditions, shields of both European types and the eastern "kalkan" could be used. However, given the available sources, it is safe to say that the European trend of development of this protective equipment had an advantage. The author came to the conclusion that the shields used in Rus' and Europe in the X–XII centuries generally belonged to the same types. In particular, it is round, almond-shaped and triangular shields. The issue of shields of the XIII–XV centuries remains more complicated. During this period can be observed as the influence of Western Europe on Rus', for example, the spread of the

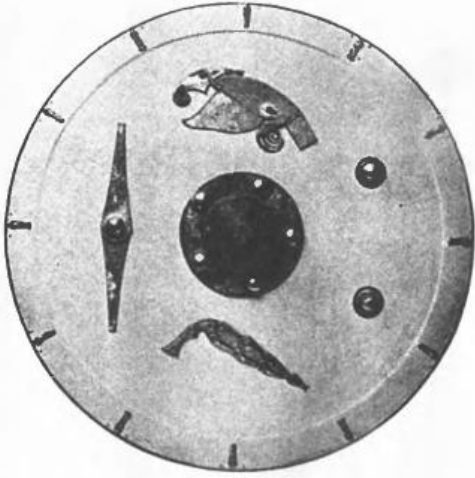
knight's "tarch". And trends that began in Eastern Europe, namely the spread of pavises in the XIV–XV centuries.

Keywords: armament complex, armor, almond-shaped shield, triangular shield, pavise, tarch, "cherleni shchyty".

Ілюстрації

Іл. 1. 1) Фрагмент бронзового окуття меча з поховання Пшеворського типу № 3 с. Гринів Львівська обл. (ліворуч); 2) Давньогерманські умбони та руків'я щитів із Західної України (праворуч) (за Д. Козаком); 3) Щит із поховання в Гокстаді (Норвегія) X ст., реконструкція (за Н. Ніколайсеном).

Іл. 2. Щит із Сатон Ху, Британський музей, Англія (за Е. Окшоттом).

Іл. 3. Печатки сілезьких П'ястів. Ліворуч: печатка Генріка I Бородатого (1234 р.), праворуч: печатка Болеслава I Високого (1175 р.) (за З. Вавроновською).

Іл. 4. Щит Арнольда фон Брінца зі Швейцарії.

Іл. 5. 1) Щит зі Щецина (Польща), реконструкція Р. Камінські, с. 276; 2), 4) істяні шахові фігурки з Білорусі, 2-Вавкавись (с.77), 4-Гродно; 3) Щит св. Юрія із рельєфу св. Георгія в Юрієві Польському (Росія), за. А. Кірпічніковим; 5) Не фарбований щит зі Щецина (фото Л. Марек).

1.

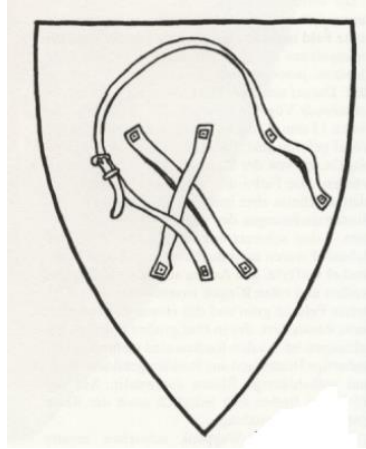

2.

Іл. 6. 1) Щит із печатки польського князя Генріка IV Старого (1379–1393 рр.);
2) Печатка Олександра Юрієвича Носа 1425 р. (зарисовка О. Однороженка).

Іл. 7. Ліворуч, зображення з кістяної обклашки гаманця XII ст. із Пскова (за А. Кірпічниковим).
Праворуч шахова фігурка початку XIII ст. із Кракова (за Д. Немцем).

Лл. 8. Варіант ремінного кріплення.

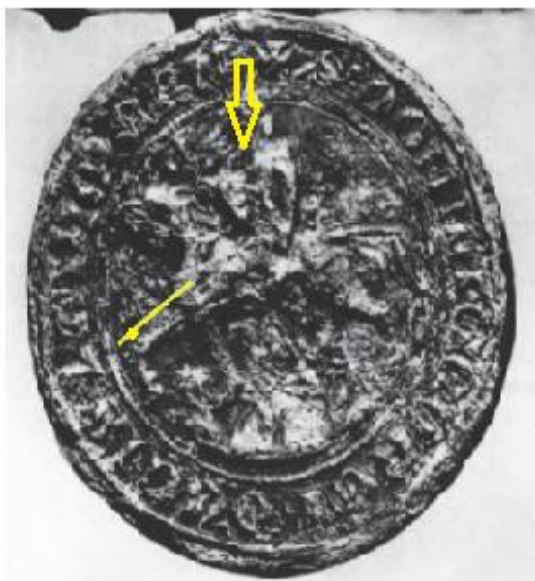

1.

2.

Лл. 9. 1) Печатка Зимовіта Мазовецького, 1344 р.; 2) Печатка Тройдена Мазовецького, 1341 р.

Іл. 10. Зображення воїнів із печаток правителів Королівства Русь. Ліворуч: печатка Лева Даниловича, 1316 р. Праворуч: печатка Юрія Львовича (?) на документі Юрія Тройденевича (варіант печатки з документу 1334 р.)

Іл. 11. Щит великого магістра Тевтонського ордену Карла фон Трієра.

Іл. 12. Зображення щитів на мініатюрах Радзивілівського літопису: 1) аркуш 97; 2) аркуш 21.

1

2

3

4

Іл. 13. Зображення щитів у дрібній пластиці. 1) Бронзові двері південного порталу собору Гнезно (1170–1190); 2) Зображення з правого крила дверей з Плоцька (XII–XIII ст.) (за З. Вавроновскою); 3) Рельєф будівлі міністерства у Цюріху (перша половина XII ст.); 4) бронзова дароносиця (сер. XII ст.) з галереї мистецтв у м. Глазго (Велика Британія).

Іл. 14. Рештки позолоти зі щита з поховання у Галичиній Могилі (Кринос). Фонди Івано-Франківського краєзнавчого музею. № інв КН 104161-А17468. (фото автора).

Іл. 15. Угорські щити на озброєнні гусар, фрагмент картини невідомого художника «Битва під Оршею», поч. XVI ст. (Національний музей у Варшаві, Польща. № МР 2575)